

Людмила Даниленко (Liudmyla Danylenko)

Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕТИМОЛОГІЧНІ МЕТАМОРФОЗИ ФРАЗЕОЛОГІЗМУ ВИСКОЧИТИ ЯК ПИЛИП З КОНОПЕЛЬ: АНТРОПОНІМ VS. АПЕЛЯТИВ

Etymological Metamorphosis of the Idiom *Vyskochyty yak Pylyp z konopel'*: Anthroponym vs. Appellative

ABSTRACT: The reconstruction of the semantics of Slavic phraseology is one of the priority tasks of comparative-historical Slavic studies. Etymological dictionaries should be compiled as the result of such research. This article is dedicated to the origins of the phraseological entity “Jump out as Pylyp from cannabis”. It is known in Ukrainian, Belarusian, Polish, Czech and Lithuanian. The expression has a long chronological fixation that goes back to the second half of the sixteenth century. Many linguists, folklorists, and historians have studied the sources of this expression. According to an analysis of the subject literature, the etymological versions depended on the interpretation of such components as “Pylyp” and “cannabis”. There is no such complicated story in Slavic phraseology that includes two key components at the same time. This expression is considered to have a Polish origin. The result of our study is the hypothesis that the etymology is related to the Baltic area, namely the Lithuanian language and traditional folk culture. The prototype was a mythical character of a “hare”. Due to the obscuration of the original image, modern semantics is based on the anthroponym “Pylyp” – the performer of the mental action of the person. As the original image became obscure, the modern semantics of this notion is based on the anthroponym “Pylyp” – the one performing the mental action of a person.

KEYWORDS: phraseology, etymology, Ukrainian, Belarusian, Polish, Lithuanian, language affinity

Вступ

У слов'янському мовознавстві проблема фразеологічного ономастикону в загальноєвропейському, порівняльному чи національному вимірі привертала увагу багатьох дослідників. Для прикладу згадаємо праці Тетяни Архангельської¹,

¹ Т. Архангельская, *Имя собственное в польской фразеологии и паремииологии: соотношение мужского и женского*, „Rossica Olomucensia, Časopis pro ruskou a slovanskou filologii” 2019, vol. LVIII, № 2, с. 5-22.

Марії Добрікової², Федора М. Медведєва³, Валерія М. Мокієнка⁴, Людмили Степанової⁵, Віктора Д. Ужченка⁶, Войцеха Хлебди⁷, які вивчали роль власного імені у формуванні фразеологічної семантики. Так, М. Добрікова зауважувала:

Мотиваційним підґрунтям для переходу загальних назв у розряд власних назв є знання про співвідношення між мовним знаком і денотатом. Ця зміна залежить від характерних ознак певного об'єкта ще до процесу онімізації, який у комунікативній практиці виникає на основі різноманітних соціолінгвістичних, часто психолінгвістичних імпульсів⁸.

Наше дослідження присвячено одному з найзагадковіших у слов'янській фразеології образному вислову «вискочити як Пилип з конопель», що має досить давню хронологічну фіксацію – друга половина XVI ст. Цікаво, що впродовж значного історичного періоду питання його походження досліджували багато авторів – мовознавців, фольклористів, істориків. Одних цікавила роль власних назв у процесі фразеологізації⁹, експлікація структурно-семантичної моделі ‘раптово вискочити; нежданно з'явитися’¹⁰, інші лінгвісти коментували лінгвокультурологічну символіку тощо. Проте найцікавішою і дискусійною лишається проблема історико-етимологічної реконструкції цього фразеологізму. Як показує аналіз літератури, етимологічні версії залежать від розуміння значень компонентів **Пилип** і **коноплі**. Іншими словами, дослідники по-різному відповідають на питання, хто той Пилип і що він робив у коноплях. Наша розвідка має на меті проаналізувати існуючі етимології та поглибити аргументи на користь первісної апеллятивної природи ключових компонентів.

² М. Dobříková, *Vlastné meno ako komponent slovenských a bulharských frazém: (na pozadí asymetrie frazeologických koncepcii)*, Bratislava 2008.

³ Ф.П. Медведєв, *Українська фразеологія: Чому ми так говоримо*, Харків 1978.

⁴ V.M. Mokijenko, *Pije jako holendr – nebo jako Holendr?*, „Naše řeč” 1973, r. 56, č. 2, s. 63-71.

⁵ L. Stěpanovová, *K etymologii frazeologismů s vlastními jmény*, „Naše řeč” 1989, r. 72, č. 1, s. 20-28.

⁶ В.Д. Ужченко, *Народження і життя фразеологізму*, Київ 1998.

⁷ В. Хлебда, *Имя во фразеологизме – имя как фразеологизм*, [в:] *Имята и фразеологијата*, Скопје 2018, с. 15-24.

⁸ М. Dobříková, *Vlastné meno ako komponent...*, s. 30.

⁹ Л.Г. Скрипник, *Фразеологія української мови*, Київ 1973, с. 111.

¹⁰ В.Д. Ужченко, *Східноукраїнська фразеологія*, Луганськ 2003, с. 156.

1. Семантика фразеологізму *вискочити (вистрибнути)* як *Пилип з конопель* в діяхронічному вимірі

1.1. Польські дослідження

Джерелом походження українського фразеологізму *вискочити (вистрибнути)* як *Пилип з конопель* вважається польська мова: *wyrwać się (wyskoczyć) jak filip z konopi* означає ‘хтось говорить раптово, невчасно або говорить речі, які є безглуздими чи недоречними в даній ситуації’ – ‘*ktoś odzywa się nagle, nie w porę lub mówiąc rzeczy bezsensowne lub niestosowne w danej sytuacji*’¹¹. Відразу зазначимо, що в сучасній польській мові компонент *filip* не характеризується як власне ім’я, а тому пишеться з малої літери. Крім української і польської мов, фразеологізм відомий у білоруській, литовській і чеській мовах: блр. *выскачыў як Піліп з канопель*¹², лит. *išskydo kaip Pilypas iš kanapių*¹³, чес. *vyrval se jak Filip z konopí*¹⁴. У російській мові фразеологізм з такою внутрішньою формою нам не відомий. Сучасна українська мова аналізований вислів використовує у значенні ‘недоречно, недоладно або невчасно сказати що-небудь чи виступити з чимось’¹⁵. Таким чином, дефініція свідчить про антропологічну природу компонента *Пилип*. Власне це відбиває первісне сприйняття в польській мові іменника *Пилип* як представника Homo sapiens. Крім того, сучасний компонент *коноплі* також по-різному інтерпретувався: то як топонім *Коноплі*, то як апелятив *коноплі*. У слов’янській фразеології немає настільки запутаної історії, пов’язаної відразу з двома опорними компонентами.

Першу згадку про Пилипа з конопель у писемних джерелах містить твір польського поета Миколая Рея (Mikołaj Rej z Nagłowic) під назвою *Zwierzyniec* 1562 р. Праця містила численні епіграми, спрямовані проти всіляких негативних суспільних явищ. В епіграмі *Na niedbałość polską* (номер LIX) автор пише:

Cóż wždy się z nami dzieje, iż tak nic nie dbamy,
Jako Filip w konopiach prawie ulegamy.
Mogąc być ludziom straszni, cienia się boimy,
Lecz iż przez marny nierząd, co z tym rzec nie wiemy¹⁶.

Віршовий рядок «*Jako Filip w konopiach prawie ulegamy*» вперше трансформував в ідіому польський пареміограф Соломон Рисінський. У своїй збірці польських

¹¹ *Wielki słownik języka polskiego: WSJP*, [w:] <http://surl.li/bsrky> (3.04.2022).

¹² *Энциклопедия электронная*, [в:] <https://slownik.org/911732.html> (3.04.2022).

¹³ *Академічний словник литовської мови: LKŽ – Lietuvių kalbos žodynas*, [y:] <http://surl.li/btepw> (3.04.2022).

¹⁴ J. Zaorálek, *Lidová rčení*, Praha 1947, s. 443.

¹⁵ *Фразеологічний словник української мови*, укл. В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк та ін., Київ 1993, кн. 1, с. 104.

¹⁶ *Mikołaja Reja z Nagłowic Zwierzyniec*, 1562, ed. by Bruchnalski Wilhelm, Kraków 1895, s. 207. Жирний шрифт у всіх прикладах авторський – Л. Д.

прислів'їв і приказок, виданій 1618 р., він подає запис, близький до сучасної редакції. Наводимо його в автентичній формі за виданням 1629 р.: **wymknął go iák Philipá z konopi**¹⁷.

Нарешті перший етимологічний коментар в енциклопедії *Nowi Aferini* (*Nowe Ateny*, 1745) подав священник Бенедикт Хмельовський:

Wyrwał się iak Filip z konopi, to iest, gdy kto co nie à propò mówi: Filip, ze Wśi własney Konopie, będąc za Augusta I. Posłem na Seymie Piotrkowskim, w swoim odezwał się interese: krzykniono: *Panie Filipie z konopi, wyrwaleś się, iáko pisze Cnapius in Adagijs*)¹⁸.

[Вирвався як Пилип з конопель, це означає, що хтось недоречно щось висловив: Філіп з власного маєтку Конопі був за Августа I послом у польському сеймі. На засіданні він щось сказав не по темі, відтак йому відповіли, що він, Філіп з Конопі, вискочив, як писав Кнапіус у книзі *Адагія*].

Із того часу авторитетні лексикографічні збірки, посилаючись на пана Філіпа, фіксували аналізований вислів у значенні 'недоречно або невчасно сказати що-небудь чи виступити з чимось'. Б. Хмельовського цитували Йозеф Каєтан Троянський¹⁹, Самуель Богуміл Лінде²⁰, Йосеф Юнгманн²¹, Франтішек Ладислав Челаковський²². Згадувалося навіть географічне місце села Коноплі – південно-східна Польща, Сандомирський повіт.

У другій половині XVIII ст. – на початку XIX ст. праця Б. Хмельовського була настільки популярною, що приповідку про Пилипа з конопель використовували польські письменники та історики, наприклад А. Грабовський (A. Grabowski), Казимеж Вуйчицький (Wł. Wójcicki), Казимеж Глінський (K. Gliński), Владислав Сирокомля (W. Syrokomla), який у своїй однойменній поемі сформулював цілий моральний припис:

Chowaj zimną ostrożność i w czynie i w słowie,
Bo Filipem z Konopi każdy cię nazowie²³.

¹⁷ S. Rysiński, *Przypowieści polskie*, Nakładem Jakuba Wirowskiego bibliopole Lubelskiego 1629, s. 190.

¹⁸ *Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej scyencyi pełna, na rozne tytuły [...] podzielona [...] przez xiędza Benedykta Chmielowskiego [...], część pierwsza [...], we Lwowie: w Drukarni Pawła Iozefa Golczewskiego [...] 1745, s. 67.*

¹⁹ J.K. Trojański, *Ausführliches polnisch-deutsches Handwörterbuch zum Gebrauche für Deutsche und Polen. Nebst einem Anhang das Verzeichniss unregelmässiger Formen enthaltend*, 1835, s. 168-169.

²⁰ S. Linde, *Słownik języka polskiego*, wyd. 2., poprawne i pomnożone, tom 1: A-F, Lwów 1854, s. 653.

²¹ J. Jungmann, *Slovník česko-německý*, díl I: A-J, Praha 1835, s. 544.

²² Fr.L. Čelakovský, *Mudrosloví národu slovanského v příslovích*, Praha 1852, s. 492.

²³ Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, Warszawa 1901, s. 155.

Поширенню прислів'я про Пилипа з конопель польською мовою значною мірою сприяв найвідоміший твір Адама Міцкевича *Пан Тадеуш*:

Trzebaż było, ażeby jeden kaptur popi,
Wyrwawszy się Bóg wie skąd, **jak Filip z konopi**²⁴.

Адам Міцкевич так само скористався поясненням Б. Хмельовського стосовно особи пана Філіпа:

Przysłowie to wzięte z posła Filipa, ze wsi Konopie, który zabrawszy pewnego razu głos na sejmie, tak daleko odstąpił od przedmiotu, że wzbudził śmiech w izbie²⁵.

[Це прислів'я про посла Філіпа з маєтку Конопі, який одного разу, виступаючи на сеймі, так далеко відійшов від теми, що викликав сміх у залі].

Версію Б. Хмельовського підтримали укладачі українських збірок паремій, зокрема, цю одиницю записав Матвій Номис: *Вирвався, як Пилип з конопель; Вискочив, як Пилип з коноплі*²⁶ та Іван Франко: «Вирвався, вихопився як Пилип з конопель: Прикладають до чоловіка, що в розмові вирветься з якимось недоладним концептом»²⁷.

Нове, відмінне від первісної етимології, прочитання історії про Пилипа з конопель наприкінці XIX ст. запропонував польський історик Александр Верига-Даровський (A. Weryha-Darowski). У своєму дослідженні автор закидає Б. Хмельовському неправдиве покликання на Г. Кнапського (у якого, мовляв, сюжету про Філіпа не було), звинувачуючи у вигадуванні байки²⁸. Натомість створює формально не менш фантастичну історію: *Filip* – це не ім'я шляхтича, а *заєць*. Свої міркування А. Верига-Даровський пояснював так: «Powszechnie kota zowią Maćkiem, Maciusem, i tak samo u Rusi południowej zając został Pilipem, to jest, Filipem zawołany»²⁹ [Зазвичай kota звать Мацек, і так само на південній Русі заєць став Пилипом, тобто його звали Філіп]. А. Верига-Даровський висловив ідею, яку потім сприйняли польські лексикографи. Імпульсом, вочевидь, послужила праця українського пареміолога Григорія Ількевича, котра в контексті аналізованої проблеми залишалася досі поза увагою дослідників. У своєму словнику Г. Ількевич записав приказку *Вирвався, як заєць з конопель*³⁰. На думку

²⁴ A. Mickiewicz, *Pan Tadeusz, czyli ostatni zajazd na Litwie: historia szlachecka z 1811 i 1812 r. w dwunastu księgach*, Lwów 1897, s. 118.

²⁵ Там само.

²⁶ М. Номис, *Українські приказки, прислів'я і таке інше*, Київ 1993, с. 171.

²⁷ І. Франко, *Галицько-руські народні приповідки*, т. II, Львів 1901, с. 704.

²⁸ A. Weryha-Darowski, *Przysłowia polskie odnoszące się do nazwisk szlacheckich i miejscowości*, Poznań 1874, s. 40.

²⁹ Там само.

³⁰ Г. Ількевич, *Галицькі приповідки і загадки*, Відень 1841, с. 17.

А. Вериги-Даровського, для більш зрозумілого контексту автор замінив для галицького читача компонент **Filip** на **заєць**, пор.: «*Ilkiewicz, nie będąc pewnym, czy Filip będzie zrozumiałym i czy ta nazwa zająca nie jest wyłączna u Rusi Halickiej, zmienił ją i zapisał przysłowie: Wyrwawsia, jak zając z konopel*»³¹ [Лькевич не був упевнений, чи називають зайця іменем **Філіп** у Галицькій Русі, а тому змінив його]. При цьому сам Верига-Даровський не підкріплював свої міркування жодними фольклорними джерелами, які б засвідчували іменування в польській мові зайця Філіпом, який до того ж умів говорити.

Першим, хто підтримав версію А. Вериги-Даровського, був професор Й. Ростафінський, який присвятив цьому питанню досить велику розвідку³². Автор спростував існування селища Коноплі на тій підставі, що слово *коноплі* С. Рисінський записав з малої літери. У цілому аргументи зводилися до таких положень: у вислові мова йде не про назву місцевості, а про наркотичну рослину коноплі, з густих заростей якої нікого іншого, ніж зайця, не можна було так легко вигнати. Про це свідчить і значення польського дієслова **wymknąć** 'вигнати':

O czym przysłowie mówi. A o czym ono mówi, to wyjaśniają, na pierwszy rzut oka. <...> Widać bowiem, że jest mowa o ziele konopiach, a nie o żadnej majątności. Następnie 'wymknął go' użyte jest w znaczeniu: wysunął, wypędził go łącno, czyli, że innemi słowy, ma to znaczyć: tak łącno go usunąłem, tak łatwo go wypędziłem, jak łącno można to zrobić z Philippem, który jest w konopiach. Któż ma być tym Philippem? pewno nie mąż. <...> Cóż się w nich schronić mogło? oczywiście nikt inny, jak zając. Ów Philipp Rysińskiego może być tylko zającem³³.

[Про що говорить прислів'я. Це зрозуміло відразу. <...> З усього видно, що йдеться про трав'яну коноплю, а не про якусь власність. Далі 'вигнав його' вжито у значенні: прогнав його легко, тобто, іншими словами, це має значити: примусити залишити якусь місцевість, як можна це легко зробити з Філіпом, який сидить в коноплях. Хто той Філіп? Певно, не чоловік. Хто міг там мати притулок? Очевидно ніхто інший, ніж заєць. У Рисінського Філіпом може бути тільки заєць.]

Доводячи слушність своєї тези, Юзеф Ростафінський наводить цілу низку заячих прізвиськ антропонімного походження: Jaś, Jacek, Maciek, Szczepan, Filip. Проте головний висновок, який зробив науковець, полягав у східнослов'янському походженні фразеологізму **вискочив як Пилип з конопель**, пор.: „Zapisać też należy, że przysłowie jest pierwotnie ludowe i ruskie”³⁴ [Варто

³¹ A. Weryha-Darowski, *Przysłowia polskie...*, s. 40.

³² J. Rostański, *Legenda o Filipie z konopi*, Kraków 1884.

³³ Там само, с. 7-8.

³⁴ Там само, с. 13.

записати, що це прислів'я первісно народне і руське]. Від східних до західних слов'ян Ю. Ростафінський окреслив цьому вислову доволі складний шлях: він вважав, що його було запозичено в той час, коли С. Рисінський, за котрим визнавав першу документальну згадку про Пилипа з конопель, жив при дворі Ходкевичів у Литві, серед білорусів: «...oczywiście równie pospolite na Czerwonej Rusi, jak i na Białej, kiedy zapisane najpierw przez Rysińskiego, żyjącego na dworze Chodkiewiczów na Litwie, oczywiście wśród Białorusinów»³⁵ [...напевно, вислів був однаково поширений у Червоній Русі [Галичині – Л. Д.] і Білорусі, коли вперше був записаний Рисінським, котрий жив при дворі Ходкевичів, очевидно, серед білорусів]. Таким чином, С. Рисінський натякав на білоруське походження фразеологізму. Однак білорусам, принаймні у XVI-XVII ст., він не був відомий. Перша друкована збірка білоруських прислів'їв і приказок Івана Носовича, що побачила світ 1874 року, дійсно містила образний вислів про Пилипа з конопель, але із зайцем білоруський контекст нічого не пов'язувало, пор.: «Вискочив як Пилип з конопель. Недоречно втрутився у справу» – «Вискочив, як Пилип с конопель. Не кстати вмешался в дело»³⁶. Слідів Пилипа-зайця так само не виявляв перший словник білоруської мови, в якому **Пилип** визначалося як хресне ім'я, що відповідало імені Філіп: «Пилипъ – имя от крещения, Филиппъ»³⁷.

Критикуючи Б. Хмельовського, Ю. Ростафінський сам припускався чимало неточностей. Зокрема, він стверджував: «Autor *Nowych Aten* jest też pierwszym, który wyraz Konopie w przysłowiu pisze, logicznie zresztą wobec własnego wykładu, przez duże K»³⁸ [Автор *Нових Афин* був першим, хто слово Конопі у прислів'ї пише, логічно з огляду на власну версію, з великої літери К]. Насправді таке написання виявляємо у словнику *Flores Trilingues*³⁹, що побачив світ до *Нових Афин* Б. Хмельовського.

Не ясну позицію обрав Оскар Кольберг. У матеріалах до слов'янської етнографії, надрукованих 1875 року, через рік після А. Вериги-Даровського, вчений записує форму *Ni ztąd, ni zowąd, wyrwał się jak Filip z konopi*. Коментар до походження вислову був такий: «Znaczenie tego przysłowia zdaje się być proste, t.j. musiał jakiś Filip ukrywać się, przebywać a może leżeć w konopiach, z kąd został spłoszony lub wyrugowany»⁴⁰ [Значення цього прислів'я видається простим, тобто якийсь Філіп мусив ховатися, перебувати, а може лежати в коноплях, звідки

³⁵ Там само.

³⁶ И.И. Носович, *Сборник белорусских пословиц*, Санкт-Петербург 1874, с. 22.

³⁷ И.И. Носович, *Словарь белорусского наречия*, Санкт-Петербург 1870, т. 2, с. 414.

³⁸ J. Rostański, *Legenda o Filipie...*, s. 7.

³⁹ *Flores Trilingues Ex viridariis linguarum decerpti, Sive Sententiae Latino-Germanico-Polonicae Nec non Proverbia, Phrases & quicquid in dictis linguis apte, facete, acute et erudite dictum ex lectione auctorum & usu loquendi observabatur...*, Gedani: Stollus 1702, s. 51.

⁴⁰ O. Kolberg, *Dzieła wszystkie. Materiały do etnografii słowiańskiej. Część czwarta. Powieści, przysłowia i język*, Kraków 1875, s. 279.

наляканий або вигнаний утік]. Разом з тим автор уміщує вислів з онімним компонентом **Wyrwać się z dowsipem, – Jak Filip z konopi**⁴¹, **wyrwał się jak Konopacki**⁴², що сигналізує про ідентичне сприйняття слів **Filip** і **Konopacki** як антропонімів.

Версія А. Вериги-Даровського, яку поглибив Й. Ростафінський, в польській лексикографії набула ознак домінанти. У XIX–XX ст. її цитували у своїх словниках К. Вуйчицький⁴³, Самуель Адальберг⁴⁴, Александр Брюкнер⁴⁵, Міхал Арцт⁴⁶, Юліан Кжижановський⁴⁷, Станіслав Скорупка⁴⁸, Тереса Бжозовська⁴⁹. Створюється враження, що етимологія А. Вериги-Даровського беззастережно передавалася від одного автора до іншого, не отримуючи додаткових аргументів. Скажімо, Ю. Кжижановський в різних своїх публікаціях у складі фразеологізму інтерпретував ім'я **Filip** як апелитив, а проте жодного разу, наскільки нам відомо, не підтвердив цю тезу діалектними матеріалами слов'янських мов, наприклад:

Najzabawniejszym przykładem tego rodzaju nonsensów jest przysłowie 'Wyrwał się jak filip z konopi'. <...> Dopiero w wiele lat później A. Weryha-Darowski zajął się tego rzędu przysłowiami prowincjonalnymi, litewskimi, wołyńskimi i podolskimi, wyjaśniając — przeważnie bezbłędnie — ich sens pierwotny⁵⁰.

[Дуже забавним прикладом такого роду нісенітниць є прислів'я 'Wyrwał się jak filip z konopi'. <...> Лише через багато років А. Верига-Даровський зайнявся провінційними, литовськими, волинськими та подільськими прислів'ями, пояснюючи — переважно безпомилково — їхнє первісне значення]

Зі свого боку маємо констатувати, що в українських діалектах нам не вдалося виявити назву **Пилип** у значенні 'заєць'. Шеститомний словник польських діалектів Яна Карловича також не фіксує іменник **заєць** під власним іменем **Filip**. Заради об'єктивності, однак, маємо зауважити, що в колективній праці *Словник*

⁴¹ Там само, с. 283.

⁴² Там само, с. 271.

⁴³ K. Wójcicki, *Przysłowia narodów: z wyjaśnieniem źródła początku, oraz sposobu ich użycia: okazujące charakter, zwyczaj, i obyczaje, przesady, starożytności, i wspomnienia oyczyste*, t. 3, Warszawa 1830, s. 146–147.

⁴⁴ S. Adalberg, *Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich*, Warszawa 1889–1894, s. 618–619.

⁴⁵ A. Brüchner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1, Kraków 1927, s. 121.

⁴⁶ M. Arct, *Słownik frazeologiczny: poradnik językowy*, Warszawa 1934, s. 23.

⁴⁷ J. Krzyżanowski, *Mądrej głowie dość dwie słowie*, Warszawa 1994, s. 12.

⁴⁸ St. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. 1, Warszawa 1967, s. 220.

⁴⁹ T. Brzozowska, *500 zagadek dla miłośników folkloru*, Warszawa 1973, s. 107.

⁵⁰ J. Krzyżanowski, *Szkice folklorystyczne*, t. 3: *Wokół legendy i zagadki. Z zagadnień przysłownictwa*, Kraków, 1980, s. 88. Див. Також: с. 48, 72, 286.

польської мови (1900 р.) за редакцією Яна Карловича, Адама Криньського і Владислава Недзведського таке значення подано⁵¹, але лише як загальна назва, а не власне ім'я.

1.2. Українські дослідження

Висновок Й. Ростафінського про можливі не польські корені аналізованого фразеологізму надихнув на пошуки українського фразеолога Анатолія Івченка. Учений докладно проаналізував відомі йому версії, що спричинили подвійне прочитання структурно-семантичної моделі, за якою вислів було створено: 'несподівано з'явитися + як + людина + з рослин' та 'несподівано з'явитися + як + тварина + з рослин'⁵².

Матеріал, зібраний А. Івченком, демонструє широку варіативність фразеологізмів першої структурно-семантичної моделі з антропонімами, пор.: *вирвався / вихопився як Пилип з конопель, вискочив як Марко / як Кіндрат з конопель, вискочив як Сень з конопель, вискочив як Кузьма / як Панько з маку*. У словажанських діалектах (південно-східний регіон України) відомого Пилипа заміняють інші імена: *вискочити як Грицько / як Мартин / як Дем'ян / як Кузьма з конопель*⁵³.

Крім того, в українських говірках антропонім часто може заступати апелятив: *вихопився як козак з маку, вискочив як голий козак з маку, вискочив як голий з конопель, вискочив / вихопився як голий з маку, вихопився як горобець з конопель*. Не завадить зауважити, що український фразеологізм *вихопився як козак з маку* походить з казки, на що свого часу вказував Г. Ількевич⁵⁴.

Друга модель з тваринним компонентом є менш численною: *вирвався як заєць з конопель, вирвався як заєць з-під куца, вилетіла як гала з конопель*. Важливо наголосити, що фразеологізми цієї образної моделі не мають значення говоріння, але 'несподівано з'явитися, перелякано втекти', яке логічно розвинулося в результаті осмислення поведінки тварини, а не людини.

Подібні варіанти – з антропонімом або з апелятивом – відомі також білоруській мові: *выскачыць (вырвацца) як Піліп (Раман, шляхціц, певень) з канпель, як казак з маку*⁵⁵.

Висновок А. Івченка був не схожим на інші:

Найранішою фіксацією нашого фразеологізму в польській мові є 1562 р., тому доречно припустити, що десь у XV-XVI ст. **він виник на території сучасної України**, бо саме тут зафіксований найвищий рівень варіювання моделі, до якої він входить. Це була доба постійних татарських наїздів на українські землі, під час

⁵¹ J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 1: A-G, Warszawa 1900, s. 742.

⁵² А. Івченко, *Ще раз про Пилипа з конопель*, «Культура слова» 1996, вип. 46-47, с. 127-131.

⁵³ В.Д. Ужченко, *Східноукраїнська фразеологія...*, с. 156.

⁵⁴ Г. Ількевич, *Галицькі приповідки...*, с. 17.

⁵⁵ *Энциклопедия электронная*, [y:] <https://slounik.org/911732.html> (3.04.2022).

яких селяни ховалися по лісах та яругах, а якщо не встигали, то – недалеко від хати. Коноплі для того надавалися якнайкраще, бо це найвища з культивованих у нашій зоні рослин. Під час ворожого нападу лише недоумкувата людина могла вискочити із своєї кріівки⁵⁶.

Символом недоумкуватості названо Пилипа. Таким чином, автор запропонував реконструкцію структурно-семантичної моделі в її антропонімному вигляді: *‘вискочив + як + дурень + з кріівки = недоречно виявив себе → недоречно висловився → зробив недоречний вчинок’*.

Версія А. Івченка про українське походження фразеологізму про Пилипа з конопель є привабливою. Зрештою, ідея розуміти під іменем **Пилип** апелює належала Г. Ількевичу. Проте за такого сценарію порушується, по-перше, хронологія входження цього образного вислову у слов’янський фразеологічний контекст, а по-друге, на жаль, авторові не вдалося пояснити трансформацію семантики *‘недоречно виявити себе з кріівки (конопляного поля)’ → ‘недоречно висловитися’*. Аргумент щодо найвищого рівня варіювання структурно-семантичної моделі можна прийняти, але з оглядом на хронологічні чинники її функціонування.

Як і в польській художній літературі і мистецтві, фразеологізм про Пилипа з конопель часто письменники вводили в контексти української художньої літератури. Цікавим прикладом, який демонструє всі етапи етимологізування, є поетичний твір Дмитра Білоуса:

Перш ніж лізти, люди важать, на який ступить щабель. Щось невлад зморозиш, кажуть: як Пилип із конопель. Хто такий Пилип той дивний і чого він там сидів? – Інтерес уже спортивний до таких крилатих слів. Жив пан Філіп (з книг я знаю). Шляхтич, з польських був земель з Сandomирського десь краю, із містечка Конопель. Якось він прибув на раду (сеймик саме скликав їх), щось там бовкнув не до ладу – у присутніх подив, сміх:	І пішов Пилип у люди аж за тридев’ять земель. І пішов гулять усюди той Пилип із конопель. А можливо, що й не в цьому слів крилатих справжня суть. Бо Пилипом, як відомо, у народі зайця звать. Може, істина так близько, не за тридев’ять земель: просто вискочив зайчисько із звичайних конопель. Вам цікаво, – тема, звідки? Із Міцкевича узята. Придивіться до примітки – «Пан Тадеуш». Пісня п’ята.⁵⁷
---	--

⁵⁶ А. Івченко, *Ще раз про Пилипа...*, с. 131.

⁵⁷ Д. Білоус, *Пилип з конопель*, [y:] <http://surl.li/brkrx> (3.04.2022).

– Хто то? – всі питають. –Пробі! – Та на нього оком стрель. – То пан Філіп із Конопі! (пан Пилип із Конопель).	
--	--

1.3. Білоруські дослідження

У білоруській славістиці етимологію фразеологізму про Пилипа з конопель аналізував Володимир І. Коваль. Згадуючи версію про походження фразеологізму в середовищі мисливців, «тому що в деяких білоруських і польських говірках слова *niłin, filip* уживаються у значенні ‘заєць’»⁵⁸, автор, на жаль, не утруднює себе посиланнями на конкретні діалектні джерела. Натомість визнає об’єктивним такий підхід до етимологізації біл. як *Piłin* з *kanapель* та його іншомовних паралелей, за якого б враховувалася символіка і імені **Пилип**, і загальної назви **коноплі**. Ця теоретична засада привела В.І. Ковалю до висновку про негативну конотацію, а відтак близькість обох компонентів: *Filip* – ‘дивак, нерозумна людина; дурень’, коноплі – ‘рослина, що одурманює людину’.

Антропонімну природу компонента **Пилип** у складі фразеологізму заперечували також відомі білоруські фразеологи Анатоль С. Аксамітов⁵⁹ і Іван Я. Лепешев⁶⁰.

2. Нові розвідки та ідеї

Одну з останніх польських етимологічних розвідок здійснив Владислав Динак⁶¹. Цілком заперечуючи онімну природу компонентів **Філіп** і **Коноплі**, автор зосередив свою увагу на обґрунтуванні питання, що являли собою коноплі, в яких сидів заєць. Спочатку дослідник підкріплює свої міркування стосовно використання імені Філіп у функції апелятиву. Було доповнено список Й. Ростафінського про народні назви звірів: ведмедя називали *bartkiem, bartoszem* (від імені *Bartłomiej*), лиса – *mikita* (від імені *Mikita – Mikolaj*), *antonem, jontkiem* (від імені *Antoni*), *taciejem, taćkiem* (від імені *Macej*) тощо. На думку В. Динака, за аналогією зайця можна було звати **Філіпом**. Оскільки «народно-мисливська» генеза філіпа-зайця сумнівів не викликала, автор запропонував новий погляд на семантику компонента *коноплі*: не поле, де вирощували цю рослину, а мисливська сітка, що виготовлялася з конопляної нитки для полювання на різних звірів і в переносному значенні називалася коноплі. Для з’ясування своєї думки В. Динак описує особливості полювання в давнину за допомогою ловецької сітки. Лише на

⁵⁸ В.І. Коваль, *Фразеология народной духовной культуры: состав, семантика, происхождение*, Минск 2011, с. 86.

⁵⁹ А.С. Аксамітаў, *Прыказкі і прымаўкі. Тлумачальны слоўнік беларускіх прыказак і прымавак з архіваў, кафедральных збораў, рэдкіх выданняў XIX і XX стст*, Мінск 2000.

⁶⁰ І.Я. Лепешаў, *Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў*, Мінск 2004.

⁶¹ W. Dynak, *O filipie (Filipie), co się wyrwał (wymknął, wyskoczył) z konopi: przyczynek do paremiologii łowieckiej*, „Poradnik Językowy” 2002, z. 6, s. 59-63.

межі XVIII-XIX ст., коли ці сітки з ужитку вийшли, семантичний зв'язок між коноплі 'рослина' і коноплі 'сітка з конопляної пряжі' було втрачено, хоча значення коноплі 'конопляна пряжа' фіксувалося у словниках до середини XIX ст.⁶² Насамкінець у статті В. Динак спростовує думку, що заєць, одурманений гострим запахом конопель, міг вискакувати з поля, оскільки на рідних просторах вирощували коноплю звичайну (*Cannabis sativa*), а не індійський гашиш (*Cannabis indica*), а отже вона не мала сильної наркотичної дії.

Міркування В. Динака щодо значення слова *konopi* як 'сітка з конопляної пряжі' є слухним. Це можна підтвердити іншими матеріалами польської мови. Так, як варіант приказки *Wymknął go, jak filipa z konopi* С. Адальберг подає «Wymknął się, jako z kniei zająć»⁶³, де слово **kniei** виступає назвою одного з видів ловецької сітки, пор. у словнику С. Лінде: «На великому озері ловлять рибу неводом або сіткою» – «Na wielkim ieziorze łowią ryby niewodem albo knieią»⁶⁴.

Для реконструкції внутрішньої форми фразеологізму велике значення має традиційна народна культура. Виявлення її фактів – удача для дослідника. Із книги відомого литовського етнолога професора Лібертаса Клімка дізнаємося про архаїчну народну традицію, колись міфологізовану, вирощування льону:

Після закінчення роботи учасники обряду, що відбувався в регіоні Купішкіс, викукували: Буде! Льон, льон! Білий льон! Ходімо! Ходімо! Давайте спіймаємо зайця! Хто цей заєць? Чи не є він символом якогось лляного божества, покровителя волокнистих рослин? **Те саме стосується і Філіпа, який вискочив з конопель.** У щорічнику Іпатія, написаному між 1248 і 1263 роками, згадується Бог зайців. <...> У ті часи конопляне волокно використовувалося для плетіння сіток, з якими полювали на дрібних тварин. Покровителем такого полювання був Бог зайців, котрий також сприяв успіху у вирощуванні конопель і льону⁶⁵.

І ще один лінгвістичний факт: за етимологічним словником литовської мови, мотузка або шнур, з яких виготовлялися ловецькі сітки, називалися *kanarinė virvė*⁶⁶, тобто 'мотузка з коноплі'.

3. Висновки

Зусилля мовознавців та істориків кількох поколінь були спрямовані на реконструкцію первісного значення фразеологізму *вискочити* (*вистрибнути*) як *Пилип з конопель*. Польські дослідники вважають, що ім'я **Filip** / **Пилип** належало не

⁶² Там само, с. 62.

⁶³ S. Adalberg, *Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń...*, s. 619.

⁶⁴ S. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1, cz. 2, Warszawa 1808, s. 1030.

⁶⁵ L. Klimka, *Tautos metai*, Vilnius, 2008, c. 250, [in:] <http://surl.li/btwog> (10.04.2022).

⁶⁶ W. Smoczyński, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, s. 2114, [w:] <http://surl.li/btwpz> (10.04.2022).

польському шляхтичеві, а так називали зайця, який виривався з сітки, виготовленої з конопляної пряжі. Східнослов'янські фразеологи віддають перевагу антропонімному значенню компонента **Пилип**. А втім, ім'я Пилип настільки зриднілося з семантикою аналізованого фразеологізму, що у слов'янських мовах, у яких він до сьогодні вживається, об'єктивно означає представника людського роду. Такому тлумаченню великою мірою сприяли лексикографічні праці XVIII-XIX ст. Наприклад, латинсько-німецько-польський словник *Flores Trilingues*, виданий 1702 р. у Гданську, до фразеологізму *wyrwał się jak Filip z konopi* подає синоніми, що передбачають ментальну дію особи: німецький *Reim dich, Bundschuh* 'робити невідповідні речі' і польський *ktoś trafił jak kulą w plot* 'хтось зробив або сказав щось не так, як треба, недоречно'⁶⁷.

Наш матеріал показав, що йшлося про міфічний персонаж, якого уособлював **засць**. Звідси впливає гіпотеза, що фразеологічна одиниця про зайця з конопель має балтійську проекцію: вона могла з'явитися в результаті осмислення символіки зайця в литовській міфології. Від литовців почув сюжет перший польський автор вислову С. Рисінський, коли жив при дворі Ходкевичів у Литві, як про це писав професор Й. Ростафінський. Ю. Кжижановський, цитуючи оригінальний лист С. Рисінського, виражав важливу думку: «Rysiński mocno podkreślał, iż sam czerpał z żywej mowy swego otoczenia: A te swoje zebrałem nie z przeczytanych książek, lecz z długiego nawyku i dokładnej obserwacji»⁶⁸ [Рисінський рішуче підкреслював, що сам черпав із живої мови свого оточення: І своє я зібрав не з прочитаних книг, а за довгою звичкою і уважним спостереженням]. Очевидно, саме С. Рисінському належала ідея замінити компонент **засць** на **Філіп**. Звісно, таке судження є гіпотетичним. Але є підстави, аби в подальшому дослідники зосередилися на розробці матеріалів литовських народних говірок і етнографічних пам'яток, приділяючи особливу увагу литовсько-польським мовним зв'язкам і культурним впливам. У кожному разі можна говорити про те, що з одного джерела виникло два фразеологізми: в основі внутрішньої форми першого лежав образ зайця, що позначилося на семантиці 'швидко і боягузливо втекти', а в основі другого, похідного варіанта, – антропонім **Пилип** з відповідним значенням недоречно усного виступу за певних обставин.

References

- Adalberg S., *Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich*, Warszawa 1889-1894.
- Akademichnyy slovnyk lytovs'koyi movy: LKŽ – Lietuvių kalbos žodynas, [in:] <http://surl.li/btepw>.
- Aksamitau A.S., *Prykazki i prymaŭki. Tumačaŭ'ny sloŭnik bielaruskich prykazak i prymavak z archivaŭ, kafedral'nych zborau, redkikh vydanniaŭ XIX i XX stst*, Minsk 2000.

⁶⁷ *Flores Trilingues*..., s. 51.

⁶⁸ J. Krzyżanowski, *Salomon Rysiński: pierwszy paremiolog polski*, „Przegląd Humanistyczny” 1964, nr 3, s. 87.

- Arct M., *Słownik frazeologiczny: poradnik językowy*, Warszawa 1934.
- Arkhangel'skaya T., *Imya sobstvennoe v pol'skoy frazeologii i paremiologii: sootnoshenie muzhskogo i zhenskogo*, „Rossica Olomucensia, Časopis pro ruskou a slovanskou filologii” 2019, vol. LVIII, nr 2.
- Bilous D., *Pylyp z konopel'*, [u:] <http://surl.li/brkrx>.
- Brzozowska T., *500 zagadek dla miłośników folkloru*, Warszawa 1973.
- Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1, Kraków 1927.
- Chlebda W., *Imya vo frazeologizme – imya kak frazeologizm*, [v:] *Imiňata i frazeologijata*, Skopje 2018.
- Čelakovský Fr. L., *Mudrosloví národu slovanského v příslovích*, Praha 1852.
- Dobříková M., *Vlastné meno ako komponent slovenských a bulharských frazém: (na pozadí asymetrie frazeologických koncepcí)*, Bratislava 2008.
- Dynak W., *O filipie (Filipie), co się wyrwał (wymknął, wyskoczył) z konopi: przyczynek do paremiologii łowieckiej*, „Poradnik Językowy” 2002, z. 6.
- Encyklyapedyya elektronnyaya*, [v:] <https://slounik.org/911732.html>.
- Flores Trilingues Ex viridariis linguarum decerpti, Sive Sententiae Latino-Germanico-Polonicae Nec non Proverbia, Phrases & quicquid in dictis linguis apte, facete, acute et erudite dictum ex lectione auctorum & usu loquendi observabatur...*, Gedani: Stollus, 1702.
- Franko I., *Halyc'ko-rus'ki narodni prypovidky*, t. II, L'viv 1901.
- Frazeolohichnyy slovnnyk ukrayins'koyi movy*, ukl. V.M. Bilonozhenko, I.S. Hnatyuk ta in., kn. 1, Kyiv 1993.
- Gloger Z., *Encyklopedja staropolska ilustrowana*, Warszawa 1901.
- Il'kevych G., *Halyc'ki prypovidky i zagadky*, Viden' 1841.
- Ivchenko A., *Shche raz pro Pylypa z konopel'*, «Kul'tura slova» 1996, vyp. 46-47.
- Jungmann J., *Slovník česko-německý*, díl I: A-J, vydání první, Praha 1835.
- Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W., *Słownik języka polskiego*, t. 1, Warszawa 1900.
- Klimka L., *Tautos metai*, Vilnius 2008, [in:] <http://surl.li/btwog>.
- Kolberg O., *Dzieła wszystkie. Materiały do etnografii słowiańskiej. Część czwarta: Powieści, przysłowia i język*, Kraków 1875.
- Koval' V.I., *Frazeologiya narodnoy dukhovnoy kul'tury: sostav, semantika, proiskhozhdenie*, Minsk 2011.
- Krzyżanowski J., *Salomon Rysiński: pierwszy paremiolog polski*, „Przegląd Humanistyczny” 1964, nr 3.
- Krzyżanowski J., *Szkice folklorystyczne. Wokół legendy i zagadki. Z zagadnień przysłowioznawstwa*, t. 3, Kraków 1980.
- Krzyżanowski J., *Mądrej głowie dość dwie słowie*, Warszawa 1994.
- Lyepyeshev I.Ya., *Etymalohichny slovník frazealohizmaw*, Minsk 2004.
- Linde S., *Słownik języka polskiego*, t. 1, cz. 2: G-L, Warszawa 1808.
- Medvedev F.P., *Ukrayins'ka frazeolohiya: Chomu my tak govorymo*, Kharkiv 1978.
- Mickiewicz A., *Pan Tadeusz, czyli ostatni zajazd na Litwie: historia szlachecka z 1811 i 1812 r. w dwunastu księgach*, Lwów 1897.
- Mokienko V.M., *Pije jako holendr – nebo jako Holendr?*, „Naše řeč” 1973, r. 56, č. 2.
- Nomys M., *Ukrayins'ki prykazky, prysliv'ya i take inshe*, Kyiv 1993.
- Nosovich I.I., *Slovar' belorusskogo narechiya*, t. 2: R-Ya, Sankt-Peterburg 1870.
- Nosovich I.I., *Sbornik belorusskikh poslovic*, Sankt-Peterburg 1874.

- Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej scyencyi pełna, na rozne tytuły [...] podzielona [...] przez xiędza Benedykta Chmielowskiego [...], część pierwsza [...],* Lwów 1745.
- [Rej M.] *Mikołaja Reja z Nagłowic Zwierzyniec*, 1562, ed. by Bruchnalski Wilhelm, Kraków 1895.
- Rostafiński J., *Legenda o Filipie z konopi*, Kraków 1884.
- Rysiński S., *Przypowieści polskie*, nakładem Jakuba Wirowskiego bibliopole Lubelskiego, 1629.
- Skorupka St., *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, tom 1, Warszawa 1967.
- Skrypnyk L.H., *Frazeolohiya ukrayins'koi movy*, Kyiv 1973.
- Linde S., *Słownik języka polskiego*, wyd. 2., poprawne i pomnożone, t. 1, Lwów 1854.
- Smoczyński W., *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, [in:] <http://surl.li/btwpz>.
- Stěpanovová L., *K etymologii frazeologismů s vlastními jmény*, „Naše řeč” 1989, č. 1.
- Trojański J.K., *Ausführliches polnisch-deutsches Handwörterbuch zum Gebrauche für Deutsche und Polen. Nebst einem Anhang das Verzeichniss unregelmässiger Formen enthaltend*, 1835.
- Uzhchenko V.D., *Narodzhennia i zhyttia frazeologizmu*, Kyiv 1998.
- Weryha-Darowski A., *Przysłowia polskie odnoszące się do nazwisk szlacheckich i miejscowości*, Poznań 1874.
- Wielki słownik języka polskiego: WSJP*, [w:] <http://surl.li/bsrky>.
- Wójcicki K., *Przysłowia narodowe: z wyjaśnieniem źródła początku, oraz sposobu ich użycia: okazujące charakter, zwyczaje, i obyczaje, przesady, starożytności, i wspomnienia oyczyste*, t. 3, Warszawa 1830.
- Zaorálek J., *Lidová rčení*, Praga 1947.

ПРО АВТОРА

Людмила Іванівна Даниленко (Liudmyla Danylenko) – доктор філологічних наук, професор кафедри слов'янської філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Taras Shevchenko National University of Kyiv), учений секретар Українського комітету славістів. **Публікації: книги:** *Kulturní paměť slova. Příručka české lingvokulturologie*, Kyiv 2017; *Чеська пареміологія в генетичному, лінгвокогнітивному і дискурсивному висвітленні*, Київ 2019. **Статті:** *Український пантелик та його реценція у слов'янських мовах (до походження фразеологізму збити з пантелику)*, „Slavia Orientalis” 2020, t. LXIX, nr 2, с. 319-334; *Вітання й побажання в українській та чеській мовах*, „Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae” 2020, vol. 65(1), с. 29-38; *Культурная семантика славянской архаической идиоматики: золотой поросёнок и солнечный зайчик*, „Slavica Slovaca” 2021, vol. 56 (1), с. 69-78; *Контрастивне дослідження системної і функціональної еквівалентності чеської та української фразеології у художніх перекладах (на матеріалі InterCorp Чеського національного корпусу)*, „Slavia. Časopis pro slovanskou filologii” 2021, vol. 90 (1), с. 37-54.

ORCID: 0000-0002-1812-973X

Email: dankoua@ukr.net